

УДК 324(=163.41)(497.5),,1923/1925“
329(=163.41)(497.5),,1923/1925“

ЧЛАНЦИ Articles

СРБИ У ХРВАТСКОЈ, СЛАВОНИЈИ И ДАЛМАЦИЈИ И ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ 1925. ГОДИНЕ

Др Софија БОЖИЋ

Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: У чланку је дат осврт на политичку ситуацију код Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији између два парламентарна избора (1923–1925), анализирани су резултати трећих парламентарних избора и национална структура посланика изабраних на том простору.

Кључне речи: *Срби, Краљевина СХС, парламентарни избори, Светозар Прибићевић, Демократска странка*

На другим парламентарним изборима у Краљевини СХС, одржаним 1923. године, Демократска и Радикална странка, које су се јасно профилисале као политичке странке које су уживале највеће поверење код Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији, освојиле су на том простору укупно 17 посланика. Хрватска страна је обезбедила 63 посланичка места и могла је бити задовољнија постигнутим изборним резултатима него српска не само због великог броја мандата већ и зато што је била компактнија, окупљена око јединственог националног програма, за разлику од Срба који су били подељени на две политичке опције. Хрватска републиканска сељачка странка (ХРСС) је могла бити утолико задовољнија што су њене идеје све више продирале и на Приморје.¹ Савременици су запажали да „Радићевштина

¹ Hrvoje Matković, „Djelovanje i sukobi građanskih stranaka u Šibeniku između dva svjetska rata“, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu*, br. 1, 1972, str. 269; Tonči Šitin, „Sukobljenosti političkih stranaka dvadesetih godina u Dalmaciji“, *Dijalog povjesničara-istoričara* 2, Zagreb, 2000, str. 351 и даље.

[...] у свој загорској Далмацији, захвата, нажалост, све више маха“.² Своје позиције на том простору Радић је јачао, између осталог, и тако што је храну коју су му његове присталице бесплатно давале као неку врсту добровољног пореза, продавао гладнима на Приморју по врло ниским ценама.³ Јуре Врсаловић, функционер Земљорадничке странке из Далмације, био је уверен да је неуспех његове странке на изборима 1923. последица колико расцепа у тој странци толико и радићевског „племенско-шовинистичког вала“ који је заплуснуо приморске крајеве.⁴ Политичко расположење на обалама Јадрана он је оценио као „врло рђаво“, па чак и као „ужасно“, предвиђајући да се и у Далмацији ускоро може очекивати иста ситуација каква влада у Хрватској. По његовом мишљењу, главни узрок незадовољства је нерешено аграрно питање. Пошто је то проблем који задире у животне интересе сељаштва, његово маргинализовање изазвало је праву мржњу према власти, која се претвара у мржњу према Србима уопште, будући да су они на власти, али и у нерасположење према самом краљу.⁵ Због тога је група радикала (Бошко Десница, Т. Миовић, М. Урукало и Д. Новаковић) покренула акцију посебног српског националног окупљања, следећи пример Саве Бјелановића и Душана Баљака, вођа далматинских Срба крајем 19. и почетком 20. века, али без успеха.⁶

После избора, главни задатак хомогене радикалске владе, формиране још крајем 1922. године, био је решавање хрватског питања, доминантног чиниоца унутрашње политике. Као особа од поверења Николе Пашића, преко које је он комуницирао са Стјепаном Радићем, деловао је др Душан Пелеш.⁷ Према извештајима који су стизали из Загреба, радикали су имали успеха у настојањима да умире Хрвате, па су прилике у Хрватској и Славонији током 1923. године кренуле на боље. Раскид „дивљег брака“, како је популарно називана коалиција демократа и радикала, дочекан је, тврдило се, и у хрватским политичким круговима али и у народу, са симпатијама и олакшањем. Истицало се да су први кораци нове владе, попут одобрења датог хрватским друштвима – која су демократи забранили – да поново започну с радом, оставили повољан утисак и створили наду да ће радикалска влада водити помирљивију политику према Хрватима и да ће изаћи у сусрет њиховим захтевима.⁸ Ипак, промене нису одговарале баш свима,

² АСАНУ, 10486/14, Заоставиштина Драгутина Костића: Вицко Грабовач – Драгутину Костићу, Сплит, 15. VI 1922.

³ АЈ, 143-1, Политички извештај Ивана Франића „Пожежанина“, Загреб, јуна 1923.

⁴ АЈ, 80-40-186/471, Јуре Врсаловић – Јовану Јовановићу Пижону, Повље, 23. III 1923.

⁵ АЈ, 80-40-186/474, Јуре Врсаловић – Јовану Јовановићу Пижону, Повље, 11. V 1923.

⁶ Dušan Plenča, „Benkovački kotar između dva svjetska rata“, *Benkovački kraj kroz vijekove, zbornik 2*, Бенковац, 1988, str. 316.

⁷ О томе сведочи писмо др Пелеша Николи Пашићу, упућено 4. априла 1923. године из Београда, у коме су описани Пелешови преговори с Радићем (АЈ, 143-1).

⁸ АЈ, 143-1, Извештај о изборној борби у Хрватској, Загреб, 25. I [1923].

или је бар тако тврдио покрајински намесник за Хрватску и Славонију др Ернест Чимић. Према Чимићевим информацијама, Радићу је сасвим одговарао претходни режим, који је квалификован као корупционашки и насилнички, јер му је давао простор за ширење утицаја. Успостављањем владавине закона он је постао незадовољан пошто су почеле да му се осипају присталице. Како радићевци не би поново збили своје редове, покрајински намесник је саветовао радикале да не ступају у коалицију с демократима и да им не предају власт у Хрватској. Будући да су демократи толико омражени и да би, како је Чимић био убеђен, опет завели „страховладу“, покрајински намесник је упозоравао да би успостављање њихове владавине било схваћено као провокација и да би довело до заоштравања политичке ситуације у земљи.⁹ Исто је тврдио и Иван Франић „Пожежанин“, делегат Главног одбора Радикалне странке за Хрватску и Славонију.¹⁰

Уистину, радикали су и остали на власти све до марта 1924. године, када су им се придружили самостални демократи. Та нова странка појавила се у политичком животу Краљевине СХС одвајањем Прибићевићевог крила Демократске странке које је већ дуго било у сукобу с Давидовићевим крилом. У начелу, размимоилажења међу лидерима демократа била су узрокована Давидовићевом акцијом споразумевања с хрватским политичким снагама које нису прихватале Видовдански устав. То је, по Прибићевићевом мишљењу, доводило у питање идеју народног јединства, која је представљала основу програма Демократске странке. Не желећи да одступи од идеје једног јединственог народа која је, како је он био дубоко убеђен, била предуслов постојања југословенске државе, Светозар Прибићевић и група његових присталица иступили су, 26. марта 1924. године, из клуба Демократске странке и формирали су Самостално-демократски клуб који се убрзо трансформисао у нову политичку партију под називом Самостална демократска странка.¹¹ Она је одмах почела да оснива нове месне организације, тако да се већ до јуна исте године СДС организовао у Пољани, Збелави, Светом Илији, Чрешњеви, Кућан Марофу, Пољанима Горњим, Суботици, Апатији, Кузмицецу, Светом Ђурђу, Пољанцу, Врбановцу, Хрженици, Чичковини, Подравској Капели, Подравској Селници, Крижовљану, Великом Буковцу, Великом Отоку и Сеговини, селима Вараждинске жупаније. На скупштини делегата свих месних организација среза Лудбрег, одржаној 13. априла 1924, констатовано је да срез има 24 организације и да је у плану оснивање нових 10.¹² Ипак, уз Светозара Прибићевића остали су пре свега

⁹ АЈ, 143-1, Извештај покрајинског намесника за Хрватску и Славонију Чимића, Београд, 18. IV 1923.

¹⁰ АЈ, 143-1, Политички извештај Ивана Франића „Пожежанина“, Загреб, јуна 1923.

¹¹ Dr Branislav Gligoriјеviћ, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1970, str. 353–365; Dr Hrvoje Matković, *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Zagreb, 1972, str. 77–82.

¹² АЈ, 84-1-2, Организације Самосталне демократске странке за срез Вараждин и Лудбрег.

демократски оријентисани Срби у Хрватској, док на осталим државним подручјима, донекле изузимајући Војводину, где је њена организациона мрежа била прилично развијена, Самостална демократска странка није имала ни приближно толико успеха као у Хрватској. На тај начин СДС, чије је руководеће тело био Главни одбор на челу са Прибићевићем, постала је политички представник српске националне заједнице на хрватском простору.¹³

Самостална демократска странка била је на власти, с прекидом од 27. јула до 6. новембра 1924. када је потиснуо Опозициони блок (Демократска странка, Словенска људска странка и Југословенска муслиманска организација), све до избора 1925. године. Заједно с радикалима, у оквиру тзв. Националног блока, Прибићевић и самосталци водили су политику одбране Видовданског устава и спровођења његових одредаба у живот. Но борба за престиж између самосталаца и радикала није престајала и поред њиховог партнерства у коалицији. И једни и други покушавали су да заузму што боље позиције у локалним срединама и да своје партнере потисну у други план. Конкурвенција између самосталаца и радикала долазила је до изражаја, примера ради, у Плашком, месту које су радикали, преко др Лазара Марковића, др Милована Грбе, др Душана Пелеша, годинама систематски освајали. У општинском одбору они су имали 14 чланова, док су самостални демократи имали само шест, а радићевци четири. Радикали су се жалили да плашчански самосталци опструишу рад тог одбора, али и на то да се радикали уклањају с важнијих положаја у том крају и на њихова места постављају самосталци.¹⁴ Један од оних који су сносили последице страначких трвења био је Мојо Косановић, управитељ основне школе у Плашком. Као радикал, он је већ 1921. године био премештен из Плашког и распоређиван по другим местима: Тржићу, Гомирју и Српским Моравицама. За време хомогене радикалске владе дозвољен му је повратак у Плашки да би, када је успостављена нова Пашић–Прибићевић влада, та одлука била обустављена и Косановићу наређено да остане у Српским Моравицама. Плашчански радикали били су огорчени неправдом која је погодила недужног учитеља, тврдећи да иза свега стоје три његова лична, осветољубива непријатеља, под чијим утицајем министар просвете „шिकанира“ Косановића.¹⁵ И радикали из Српских Моравица имали су приговоре на рад вође СДС-а и министра просвете Светозара Прибићевића, жалећи се да су, поред Косановића, премештени и учитељи Лука Опачић

¹³ Др Н. Matković, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, str. 93–99.

¹⁴ АЈ, 85-2-6/696-697, Месни одбор Народне радикалне странке у Плашком – др Лазару Марковићу, 27. V 1924.

¹⁵ АЈ, 85-3-7/930-931, Месни одбор Народне радикалне странке у Плашком – др Лазару Марковићу, 30. IV 1924.

из Купленског у Горњи Тук и Добросављевић из Српских Моравица у Плашки. Они су стрепели и од нових премештаја који се, како су били обавештени, спремају присталицама Радикалне странке.¹⁶ У интерпретацији актуелног министра просвете Светозара Прибићевића није се радило, међутим, ни о каквим прогонима политичких противника, већ о санкцијама против починилаца дисциплинских прекршаја и о исправљању неправди којима су за време радикалног режима били изложени демократи.¹⁷

Али и поред варницења између радикала и самосталних демократа, њихова коалиција је опстала до избора, а позитивне ефекте те сарадње осетиле су и једна и друга странка. Предизборна пропаганда радикала била је усмерена против ХРСС-а, тако да је Љубомир Јовановић, кандидат за народног посланика, обраћајући се бирачима северне Далмације, истицао као примарни циљ радикала одржање јединства државе и „одбране њене од раскомадавања и од новог ропства туђинима“. Радикали желе да очувају тековине предака и достигнућа своје генерације: слободу, независност, уједињење и целовитост заједничке отаџбине. Боре се против сепаратистички оријентисаних политичара који својим неразумним и несавесним радом представљају опасност по државни опстанак. Апеловање на патриотску свест бирача пратило је указивање на успехе радикала у дотадашњем раду, који су се огледали у доношењу низа закона, увођењу реда у области државних финансија, заустављању инфлације и др. Пошто су преостали још многи послови, нарочито у Далмацији, попут решавања аграрног питања или успостављања бољих саобраћајних комуникација њених северних делова с њиховом околином и са читавом Краљевином, требало је поново поверити мандат радикалима, који су већ доказали да знају и умеју да воде државу и да остварују значајне резултате у отклањању проблема одређених региона.¹⁸

До трећих парламентарних избора у Краљевини СХС дошло је 8. фебруара 1925. године. У изборним срезовима Хрватске, Славоније и Далмације истакнуто је у просеку око девет кандидатских листа. У свим или скоро свим срезовима своје листе имале су ХРСС, Демократска странка, Земљорадничка странка, Национални блок или, у неким срезовима, посебно Самостална демократска странка и посебно Радикална странка, Хрватска пучка странка, Хрватска странка права, а по први пут су се појавиле и неке мање странке, као што су Хрватска самостална сељачка странка или

¹⁶ АЈ, 85-3-7/932, Месни одбор Народне радикалне странке у Српским Моравицама – др Лазару Марковићу, 2. V 1924.

¹⁷ АЈ, 85-3-7/934, Министар просвете Прибићевић – др Лази Марковићу, Београд, 14. V 1924.

¹⁸ Љубомир Јовановић, *Radikalima i prijateljima Narodne Radikalne Stranke u Sjevernoj Dalmaciji*, Београд, [1925].

Радикална дисидентска. На изборе у Хрватској и Славонији изашло је 79,7% бирача, а у Далмацији знатно мање – 70,8%.¹⁹

Бјеловарско-крижевачки изборни округ имао је 94.685 уписаних бирача. Право гласа искористило је 80.464 бирача, опредељујући се за једну од шест истакнутих листа: листу ХРСС-а чији је носилац био Стјебан Уројић, другу листу ХРСС-а са Јосипом Чазмековићем као носиоцем, листе Самосталне демократске странке, Хрватске странке права, Демократске странке и Земљорадничке странке. Срби из среза Грубишно Поље гласали су за СДС, који је освојио 3.114 гласова или 59,7%. Демократска странка ту је освојила само 35 гласова или 0,6%, а Земљорадничка још мање – 17 гласова или 0,3%. Хрвати су гласали углавном за Чазмековићеву листу (1.967 или 37,8%), а само 62 (1,1%) гласача определила су се за Уројићеву листу. Хрватска странка права однела је једва 22 гласа (0,5%). У срезу Бјеловар на првом месту нашла се Уројићева листа ХРСС-а са 10.923 гласа (66%), а Срби су и овде гласали за СДС, па се он, са 5.042 гласа (30,3%), нашао на другом месту. Чазмековићева листа ХРСС-а освојила је 327 гласова (2,1%), Демократска странка 104 гласа (0,6%), Хрватска странка права 94 гласа (0,6%) и Земљорадничка странка 75 гласова (0,4%). И у срезу Гарешница ХРСС је био на првом месту, али са Чазмековићевом листом, док је Уројићева листа добила само 49 гласова (0,8%). Захваљујући српским гласовима, СДС се нашао иза ХРСС-а са 1.925 гласова (29,5%), док су Хрватска странка права са 39 гласова (0,7%), Демократска странка са 34 гласа (0,6%) и Земљорадничка странка са 12 гласова (0,2%) далеко заостајале. И у срезovima Ђурђевац, Копривница, Крижевци, Кутина и Чазма изборна слика била је иста: убедљиво је предњачио ХРСС и то у свим срезovima са Уројићевом листом, осим у срезу Кутина, следио је СДС, док су преостале три странке биле потпуно маргинализоване. Као резултат таквог односа снага, листа ХРСС-а чији је носилац био Стјебан Уројић освојила је 53.269 гласова или 66,3%, а Чазмековићева листа 11.693 гласа или 14,5%; СДС је добио 14.039 гласова или 17,5%, а остале странке заједно 1.463 гласа или 1,7%. ХРСС-у је тако припало седам посланичких мандата, а СДС-у један.²⁰

У изборном округу **Вараждин са Међумурјем** у изборну борбу ушло је осам странака: Самостална демократска, Хрватска странка права, Демократска, Хрватска пучка, Социјал-демократска, Земљорадничка, Хрватска сељачка самостална странка и Хрватска заједница, која је истакла чак три листе. Гласало је 86.745 грађана од 105.654 бирача. Највећи број гласова освојила је листа Хрватске заједнице чији је носилац био др Анте Трумбић

¹⁹ *Статистика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одржаних 8. фебруара 1925. године*, Београд, 1926, стр. 151.

²⁰ *Исто*, стр. 80–82.

(58.725 гласова или 67,7%). За СДС се одлучило 10,6% гласача, за листу Хрватске заједнице чији је носилац био др Ладислав Полић 9,1%, а за листу исте странке са др Адолфом Уршићем као носиоцем 8,5%; иза њих била је Демократска странка са 2,5% гласова, Хрватска сељачка самостална странка са 0,5% итд. Најлошије је прошла Земљорадничка странка, са само 0,1% гласова. Посланичке мандате добиле су Хрватска заједница (9) и СДС (1).²¹

Грађани *вировитичког изборног округа* били су у могућности да се одлуче између ХРСС-а, Земљорадничке странке, Немачке странке, Демократске странке, Хрватске пучке странке, Хрватске странке права, Социјалистичке странке, Националног блока (радикали и СДС) и Хрватске самосталне сељачке странке. За разлику од претходних избора, ХРСС овог пута у срезу Слатина није успео да добије већину, будући да су Срби масовно гласали за Национални блок (4.212 или 51,4%). ХРСС је освојио 3.452 гласа (42,2%), а остале странке неупоредиво мање: Демократска странка 190 гласова или 2,3%, Хрватска самостална сељачка странка 92 гласа или 1,1% итд. У срезу Осијек победио је Национални блок са 3.349 гласова (49,5%), испред ХРСС-а са 2.744 гласа (40,6%). Странка која је заузела треће место, Земљорадничка, изборила се за само 310 гласова (4,6%), а остале странке прошле су још знатно лошије. Али, Национални блок није имао успеха у граду Осијеку. Освојивши 1.158 гласова (17,8%), далеко је заостајао иза победничког ХРСС-а (4.562 гласа или 70,9%). Демократска странка ту је показала нешто боље резултате него у осталим срезовима: за њу је гласало 415 Осијечана или 6,5%. Вировитички округ у целини показао је своју политичку вољу тако што је 34.745 грађана од 58.668 гласача, или 58,9%, дало глас ХРСС-у, што је истовремено значило и пет посланичких мандата за ту партију. Пошто је за Демократску странку гласало само 1.255 бирача или 2,1%, јасно је да је Национални блок, који је заузео друго место са 17.763 гласа или 30,8%, окупио све Србе. Захваљујући томе, радикали и самостални демократи заједно су успели да добију два посланичка мандата.²²

За гласове 149.234 бирача *загребачког изборног округа*, од којих је на изборе изашло 119.478 грађана, борили су се ХРСС, Радничка странка, Српска странка, Франковачка странка, Демократска странка, Земљорадничка странка, Радикална странка, Пучка странка, Самостална демократска странка, Социјалистичка странка и Хрватска самостална сељачка странка. За овај округ карактеристично је да су ХРСС и Земљорадничка странка имали по две листе и да су Радикална и Самостална демократска странка наступиле с одвојеним листама. Уместо Демократске странке која је, на нивоу целог округа, освојила само 517 гласова или 0,4%, српске бираче сада је привукла Самостална демократска странка. Она је добила 22.313

²¹ Исто, стр. 83–85.

²² Исто, стр. 86–87.

гласова или 18,9% што је, у процентима, тачно онолико колико је 1923. освојила Демократска странка. Сви српски срезови пошли су за Прибићевићем, па је тако у срезу Вргинмост СДС добио 3.708 гласова (68,8%), Радикална странка 902 гласа (16,8%), а Демократска странка само четири гласа (0,1%). У срезу Глина самостални демократи освојили су 4.964 гласа (51,5%), радикали 1.200 (12,6%), а Демократска странка само шест гласова (0%), у срезу Двор СДС-у је припао чак 5.041 глас (90,8%), Радикалној странци 75 гласова (1,4%), Демократској странци седам гласова (0,1%), а у срезу Костајница самостални демократи добили су 3.796 гласова (56,3%), радикали 1.298 (19,2%) и демократи 84 гласа (1,3%). Петрињски Срби остали су подељени и на овим изборима, тако да је 1.049 гласова (11,7%) у том срезу освојила Радикална странка, а 2.626 гласова (29,5%), који су раније већином припадали Демократској странци, преузео је СДС. Демократска странка сада је добила 36 гласова (0,4%). СДС-у су припали и гласови Срба из среза Писаровина, и то 967 гласова или 18,3%, док су радикали добили само 10 или 0,2%, а демократи још мање – шест гласова или 0,1%. Хрвати су се у свим срезовима опредељивали за ХРСС, и то углавном за листу Јуре Валечића која је освојила 77.349 гласова или 64,7%, док је листа Мирка Најдорфера добила 6.777 гласова или 5,7%. На тај начин је за народне посланике изабрано десет кандидата ХРСС-а. У парламент су ушла и три посланика СДС-а, али су радикали, са само 3.719 освојених гласова (3,1%), остали без посланичких мандата.²³

До посланичких мандата у *лично-крбавском изборном округу* покушали су да дођу ХРСС, Хрватска странка права, Национални блок, Радикална дисидентска странка, Земљорадничка странка и Демократска странка. На изборе је изашао 48.181 гласач од 66.303 бирача. У српским срезовима гласало се за Национални блок, који је у срезу Доњи Лапац добио 4.135 гласова (95,5%), у срезу Кореница 6.601 глас (90%), у срезу Удбина 2.305 (78,1%) и у срезу Грачац 3.814 гласова (63,9%). И у срезовима Госпић и Оточац Национални блок освојио је већину од 5.479 (62,1%), односно 6.720 гласова (71,4%). Изненађење је представљао срез Бриње, где је ХРСС прошао, у односу на изборе из 1923. године, врло лоше, добивши само 871 глас или 26,9%. Највише становника овог среза гласало је за Национални блок: 2.357 бирача или 72,6%. У срезу Перушић, пак, ХРСС је задржао прво место, са 3.011 гласова или 75,7%, док је Национални блок био на другом са 885 гласова или 22,2%. И у срезу Сењ редослед је био исти: ХРСС (1.795 гласова или 83,7%) па Национални блок (226 гласова или 10,5%). Демократска странка је у свим срезовима постигла врло слабе резултате, добивши укупно 240 гласова или 0,5% што је било само мало више од гласова које је освојила последња, Земљорадничка странка (46

²³ Исто, стр. 88–92.

или 0,1%) и претпоследња, Хрватска странка права (164 или 0,3%). Ни Радикална дисидентска није имала успеха, привукавши само 1.257 гласача или 2,7%. Зато су Самостална демократска странка и Радикална странка, обједињене у Националном блоку, извојевале велику победу, са 32.522 гласа или 67,5%, што им је донело четири посланичка мандата. Неуспех ХРСС-а, који је освојио много мање гласова од Националног блока, 13.952 гласа или 28,9%, манифестовао се губитком једног посланичког мандата у односу на претходне изборе, што значи да је у личко-крбавском изборном округу изабран само један посланик те странке.²⁴

У *пожешком изборном округу* било је укупно у бирачким списковима 69.108 гласача. На изборе је изашло 58.563 лица. У изборној борби учествовале су следеће странке: ХРСС, Хрватска пучка странка, Хрватска странка права, Земљорадничка странка, Социјалистичка странка, Радничка странка, Национални блок, Демократска странка, Хрватска самостална селјачка странка и Радикална странка. У изборном срезу Пакрац најбоље је прошао Национални блок, освојивши 3.390 гласова или 44,3%, следио је ХРСС са 2.923 гласа или 38,2%, а затим Радикална странка, која је, са 933 гласа или 12,2%, овде постигла већи успех него у свим осталим срезовима. У изборном срезу Дарувар већина бирача (3.401 глас или 50,4%) определила се за ХРСС, који се тако нашао испред Националног блока (2.882 или 42,7%). Радикална странка са 180 гласова или 2,7%, као и Демократска странка са 83 гласа или 1,2%, далеко су заостајале, а свака од осталих странака добила је испод 1% гласова. ХРСС је победио (4.492 гласа или 68,6%), испред Националног блока (1.662 или 25,4%), и у срезу Новска. Са 8.762 гласа (71,7%) та странка победила је и у срезу Градишка, такође оставивши далеко иза себе Национални блок са 2.898 гласова (23,7%). На исти редослед наилазимо и у срезу Пожега, где је ХРСС освојио 8.463 гласа (69,4%), а Национални блок 2.760 гласова (22,6%). У срезу Брод I Национални блок био је на другом месту са 725 гласова или 12%, далеко заостајући иза ХРСС-а који је, са 4.455 гласова или 73,7%, заузео прво место. На првом месту ХРСС је био и у срезу Брод II, са 6.000 гласова или 82,1%, а на другом месту Национални блок са 684 гласа или 9,6%. ХРСС победио је, са 38.379 гласова или 65,6%, на подручју целог пожешког изборног округа. Следио је Национални блок са 15.000 гласова или 25,5%, затим Радикална странка са 3,4% итд. ХРСС је, у складу с постигнутим резултатом, добио пет посланичких мандата, Национални блок два, док су остале странке остале без мандата.²⁵

Бирачко право у *сремској жупанији* искористило је, од потенцијалног 111.391, 92.159 гласача. За њихове гласове борили су се ХРСС, Српска

²⁴ Исто, стр. 93–95.

²⁵ Исто, стр. 96–98.

странка, Радикална странка, Социјал-демократска странка, Земљорадничка странка, Хрватска пучка странка, Немачка странка, Самостална демократска странка, Хрватска странка права, Радикална дисидентска странка, Демократска странка и Хрватска народна странка. У срезу Винковци ХРСС је освојио 7.142 гласа (68,1%), Радикална странка 1.730 (16,5%), СДС 641 глас (6,1%) итд. У срезу Вуковар радикали су добили највише гласова, 4.720 (48,1%), затим радићевци 3.085 (31,4%), па прибићевићевци 970 гласова (9,9%). У срезу Илок Радикална странка је такође била, са 3.378 гласова (52,4%) на првом месту, а ХРСС са 1.845 гласова (28,6%) на другом месту, али је на трећем месту била Социјал-демократска странка са 440 гласова (6,8%), а СДС на четвртом са 289 гласова (4,5%). Укупно 3.254 гласа (42,6%) радикали су освојили у срезу Шид, 2.517 гласова (32,9%) ХРСС, а 9.524 гласа (10,3%) СДС. У срезу Ириг Радикална странка освојила је 4.055 (70%), СДС 548 гласова (9,4%), док је ХРСС био тек на трећем месту, са 463 гласа (7,9%). Радикали су били најуспешнији и у срезу Рума, добивши 4.720 гласова (41,1%), испред ХРСС-а (1.981 или 17,3%), Немачке странке (1.302 или 15,7%) и СДС-а (1.424 или 14,1%). Иза Радикалне странке (6.087 или 46,2%) ХРСС је заостајао (2.715 или 20,6%) и у срезу Стара Пазова, а на трећем месту био је СДС (1.797 или 12,9%). У срезу Земун радикали су извојевали убедљиву победу оставивши, са 6.043 освојена гласа (59,5%), далеко иза себе СДС (1.625 или 15,9%) и, још даље, ХРСС (767 или 7,6%). Слично је било и у срезу Митровица: Радикална странка на првом месту (6.305 гласова или 66%), СДС на другом (855 или 8,9%), Земљорадничка странка на трећем (332 или 3,5%), ХРСС на четвртом (710 или 7,5%) итд. У срезу Жупања, пак, ХРСС је добио 6.134 гласа (74,3%), Радикална странка 837 гласова (10,1%), а СДС 811 гласова (9,8%). У односу на претходне изборе, радикали су у Срему постигли видан напредак. Са 41.129 освојених гласова, што је представљало 44,6% гласачког тела, они су се изборили за шест посланичких места у Народној скупштини. ХРСС, са 27.359 гласова (29,8%) добио је три посланичка мандата, а СДС са 9.524 гласа (10,3%) само један мандат. Мали број грађана поклонио је поверење осталим странкама (нпр. Земљорадничка странка 3,1% гласова, Демократска странка 0,9% гласова, Радикална дисидентска 0,7% итд.), тако да су оне остале без посланика.²⁶

У модрушко-ријечком изборном котару, са Кркком и Каставом, грађани су показивали све веће интересовање за изборе, па је своје бирачко право искористило, од 76.263 уписаних грађана, 51.025 лица. Пред гласаче се поставила могућност избора између ХРСС-а, Демократске странке, Хрватске пучке странке, Српске странке, Земљорадничке странке, Хрватске странке права, Радикалне дисидентске странке, Радикалне независне

²⁶ Исто, стр. 99–102.

странке и Националног блока. Српски народ војнићког среза окупио се око Националног блока (5.043 гласа или 67,2%), а хрватски око ХРСС-а (1.181 или 24,2%). Радикална странка добила је 380 гласова или 5%, а Демократска симболичних 14 гласова (0,2%). У срезу Врбовско, међутим, победио је ХРСС са 2.618 гласова (77,8%), док је Национални блок добио једва 640 гласова (19%); за Демократску странку определило се само 40 гласача (1,2%). У срезу Делнице ХРСС је постигао, са 3.253 гласа или 81,7%, још већи успех. Национални блок добио је 334 гласа (8,4%), а Демократска странка 188 гласова (4,7%). ХРСС је победио и у срезу Нови (895 гласова или 63,5%), Демократска странка била је на другом месту (273 или 19,4%), Национални блок на трећем (170 или 12,1%). У срезу Огулин ХРСС се такође нашао на првом месту (4.475 или 47,9%), али је Национални блок постигао знатно боље резултате него у претходним срезовима (3.654 или 39,1%). На трећем месту била је Радикална дисидентска странка са 983 гласа или 10,5%. Још већи успех, у ствари изборну победу, Национални блок постигао је у срезу Слуњ, освојивши 6.417 гласова или 58,7%, испред ХРСС-а (3.266 или 29,9%) и Радикалне дисидентске странке (999 или 9,1%). И док је ХРСС у том срезу за две године доживео знатан пад популарности, у срезу Сушак догодило се супротно: са само 14% гласача на својој страни 1923. године, на изборима из 1925. Радићева странка привукла је 2.267 гласача или 39,8%. У том срезу напредовала је и Демократска странка, освојивши 2.017 гласова или 35,4%, а за њом је следио Национални блок са 997 гласова или 17,5%. Убедљиву победу ХРСС је остварио и у срезу Цриквеница, са 1.655 гласова (72,8%), испред Демократске странке са 264 гласа (11,7%) и Националног блока са 240 гласова (10,6%). У чабарском срезу водио је такође ХРСС (545 гласова или 63,1%), следио је Национални блок (192 или 22,3%), па Демократска странка (107 или 12,4%). Најзад, у последњем срезу модрушко-ријечког изборног округа прво место заузела је Демократска странка (2.479 гласова или 43,8%), друго место ХРСС (2.058 или 36,4%), треће место Национални блок (529 или 9,3%) итд. У свих десет срезова модрушко-ријечког изборног округа 22.849 гласача (44,9%) определило се за ХРСС, 18.216 (35,6%) за Национални блок, 5.491 (10,7%) за Демократску странку, 2.443 (4,7%) за Радикалну странку, за Хрватску пучку странку 797 (1,8%), за Независну радничку партију 499 (0,9%), за Српску странку 355 (0,7%), за Земљорадничку странку 203 (0,4%) и за Хрватску странку права 172 (0,3%). Изабрано је шест народних посланика, три из ХРСС-а и три из Националног блока.²⁷

У *Загребу* су на изборе изашла 22.744 бирача од уписаних 32.847. У односу на претходне изборе, ХРСС је постигао велики напредак, будући да су за ту странку сада гласало чак 16.092 Загрепчана или 71,5%. Захваљујући

²⁷ Исто, стр. 103–105.

томе ХРСС је добио два посланичка мандата. Друге странке нису успеле да добију ниједан мандат, пошто је за њих гласало неупоредиво мање грађана: за СДС 2.417 или 10,6%, за Демократску странку 1.407 или 6%, за Независну радничку 976 или 4,2%, за Хрватску странку права 912 или 4%, за Хрватску народну странку 351 или 1,4%, за Хрватску пучку 228 или 1%, за Социјалистичку странку 223 или 0,8% и за Народну социјалистичку странку 138 или 0,5%.²⁸

Народни посланици Срби из Хрватске и Славоније по политичким странкама, изабрани 1925.

политичке странке	број посланика	број посланика Срба
Хрватска републиканска сељачка странка	45	–
Самостална демократска странка	10	5
Национални блок	7 (3+4)	7
Радикална странка	6	6
УКУПНО	68	18

Народни посланици Срби из Хрватске и Славоније по жупанијама, изабрани 1925.

Жупаније	број посланика	број посланика Срба	% посланика Срба
Бјеловарско-крижевачка	8	–	–
Вараждинска	10	–	–
Вировитичка	7	1	14,28
Загребачка	13	2	15,38
Личко-крбавска	5	4	80
Модрушко-ријечка	6	3	50
Пожешка	7	1	14,28
Сремска	10	7	70
Загреб	2	–	–
УКУПНО	68	18	26,47

У Далмацији, у *изборном округу Котор–Дубровник–Сплит*, било је истакнуто седам кандидатских листа. У бирачким списковима тог округа био је уписан 110.451 бирач, а на изборе је изашло 77.634 гласача. Победу је извојевао, са знатно већим успехом него 1923. године, ХРСС (43.387 гласова или 56,2%), што је тој странци донело и шест посланичких мандата. Национални блок – односно Радикална и Самостална демократска

²⁹ Исто, стр. 138.

странка заједно – успео је да заузме друго место (19.879 или 25,6%) и да добије три мандата. Следиле су, с далеко мање освојених гласова, Демократска странка и Тежачки савез (6.055 или 7,8% и један посланички мандат), Независна радничка партија (3.352 или 4,4%), Хрватска пучка странка (2.582 или 1,5%), Земљорадничка странка (2.253 или 2,5%) и Хрватска странка права (126 или 0,2%). У которском срезу, где је била највећа концентрација српског становништва, редослед је био сасвим другачији. Највећи успех постигао је Национални блок (5.922 гласа или 76,9%), затим Демократска странка и Тежачки савез (1.034 или 13,4%), ХРСС (577 или 7,5%), Хрватска странка права (8 или 0,1%), Независна радничка странка (81 или 1,1%), Хрватска пучка странка (63 или 0,8%) и Земљорадничка странка (13 или 0,2%).²⁹

У северној Далмацији, која је обухватала *изборни округ Шибеник и област задарског суда*, на изборе је изашло 51.018 гласача од укупно 71.176 бирача. До повећања броја гласача дошло је зато што су на изборима учествовали и бирачи из тзв. Треће зоне, која је 1923. још увек била под италијанском окупацијом. Национални блок је добио 23.096 гласова или 45,2%, а ХРСС 22.746 гласова или 44,5%. За прве су гласали Срби, за друге Хрвати, тако да је процес националне поларизације овде био изузетно изражен. Преосталих десетак посто гласова поделиле су, мање-више равномерно, Земљорадничка странка (2.077 или 4,2%), Пучка странка (1.350 или 2,7%), Демократска странка (1.350 или 2,6%), Независна радничка странка (205 или 0,4%) и листа др Дринковића (185 или 0,4%). Изабрано је шест народних посланика, по три из Националног блока и из ХРСС-а.³⁰

Народни посланици Срби из Далмације по политичким странкама, избрани 1925. године

политичка странка	изборни округ Шибеник–Задар	изборни округ Котор–Дубровник–Сплит	број посланика	број посланика Срба
Хрватска републиканска сељачка странка	44,5%	56,2%	9	–
Национални блок	45,2%	25,6%	6	5
Демократска странка и Тежачки савез	2,6%	7,8%	1	–
Остале странке	7,7%	9,6%	–	–
УКУПНО	100%	99,2%	16	5 (31,25%)

²⁹ Исто, стр. 116–119.

³⁰ Исто, стр. 120–122.

Победу на трећим парламентарним изборима у Хрватској и Славонији извојевао је ХРСС (заједно с Хрватском заједницом), са 60,9% гласова и 45 посланичких мандата. Национални блок освојио је 13,5% гласова, СДС 9,3%, Радикална странка 7,9%, Савез земљорадника 2,1%, Демократска странка 1,8% итд. Осим ХРСС-а, мандате су добили још само радикали и самостални демократи, захваљујући сарадњи током избора, и то укупно 23 мандата; од тога је СДС-у припало 13 мандата, а Радикалној странци 10 мандата.³¹ Земљорадничка странка која је настојала да привуче на своју страну српско сељаштво, незадовољно динамиком којом се одвијала аграрна реформа, никако није успевала да на хрватским просторима заузме чвршће позиције. Оно што је њено гласило *Земљорадник* писало уочи избора, како „Срби земљорадници особито из Хрватске и Славоније све се више приклањају и ступају у Савез Земљорадника“, очигледно је било само део предизборне агитације, а не израз реалног стања.³² Срби ни даље нису битно мењали своју политичку оријентацију тако да је двома српским политичким партијама припало 33,82% представника у парламенту, што је више од учешћа Срба у националној структури. Ако имамо у виду, међутим, да се Национални блок убрзо распао, јер је већ 18. јуна 1925. године формирана влада „Народног споразума“ којом је на власт дошла, поред Радикалне странке и Хрватска сељачка странка, а СДС прешао у опозицију, доводи се у питање могућност већег утицаја српских странака и наметања њихових политичких концепција у Хрватској. Слика се мења и када се узме у обзир националност посланика СДС-а и Радикалне странке. Како у бјеловарско-крижевачком и varaždинском округу, као ни у граду Загребу те две странке нису добиле мандате, сви посланици изабрани у тим изборним јединицама били су Хрвати. У вировитичком округу од седам изабраних посланика био је само један Србин (14,28%), радикал др Момчило Ивковић, у загребачком округу изабрана су два посланика српске националности (15,38%), самостални демократи Валеријан Прибићевић и др Глиша Тадић, а у личко-крбавском чак четири Србина (80%): самостални демократи др Ђорђе Бранковић, Светозар Прибићевић, Стеван Калембер и Стево Обрадовић. Три Србина (50%) од шесторице посланика изабрана су у модрушко-ријечком округу, и то Љубомир Миљушевић из Радикалне странке и др Милан Поповић и др Срђан Будисављевић из СДС-а. Пожешки изборни округ дао је само једног српског посланика (14,28%), радикала Милана Чудића, а сремски округ чак седморицу (70%): радикале др Војислава Јањића, Душана Марковића, др Јована Радивојевића, др Љубу Поповића, Николу Бингулца, Николу П. Пашића и самосталног

³¹ Dr Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd, 1979, str. 193.

³² Dušan Grubić, „Ulaz prečanskih Srba zemljoradnika u našu stranku“, *Zemljoradnik*, (Zagreb–Ogulin), br. 2, 28. I 1925, str. 3.

демократу др Светислава Поповића. То значи да је у личко-крбавском, модрушко-ријечком и сремском округу изабрано више Срба него што би требало с обзиром на националну структуру, док је у осталим окрузима удео српских посланика био мањи у односу на процентуално учешће Срба у становништву тих округа. Укупно је изабрано 18 посланика Срба (девет радикала и девет самосталних демократа) или 26,47%, што је само незнатно више у односу на удео Срба у националној структури. Према томе, Срби у Хрватској и Славонији тек су средином двадесетих година добили одговарајући број посланика у Народној скупштини! Сарадња радикала и самосталних демократа свакако је одлучујуће утицала на такав исход, јер је спречила расипање српских гласова. Демократска странка у том смислу није представљала никакву опасност, будући да су се бирачи у Краљевини опредељивали према својим првацима, а не према страначким програмима. Срби демократске оријентације кренули су, када се странка поцепала, за својим вођом Светозаром Прибићевићем – који је за њих био неоспоран политички ауторитет – тако да су некадашњи гласачи Демократске странке сада поклонили поверење СДС-у, односно Националном блоку.

И у Далмацији највећи број гласова освојио је ХРСС, 48,7%, затим Национални блок 36,2%, Демократска странка и Савез тежака 4,7% и Савез земљорадника 2,1%. За ХРСС је то значило девет посланичких мандата, за Национални блок шест и за Демократску странку један мандат.³³ Као што видимо, дошло је до груписања бирача по националној основи, тако да је српским странкама припало 43,75% посланичких мандата. Међутим, нису сви посланици српских странака били Срби, чиме се тај проценат драстично смањује. Тако су у изборној јединици Котор–Дубровник изабрана два Србина (20%), радикали Мирко Комненовић и Мирко Трипало, а у изборној јединици Шибеник–Задар три Србина (50%), радикали Љуба Јовановић, др Никола Новаковић и др Никола Суботић. То значи да је Далмација дала 31,25% посланика српске националности, што је ипак и даље далеко више од удела Срба у националној структури.

³³ Dr B. Gligoriјеviћ, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji (1919–1929)*, str. 194.

Summary

The Serbs in Croatia, Slavonia and Dalmatia and the Parliamentary Elections 1925

Key works: *Serbs, Kingdom of SHS, Parliamentary Elections, Svetozar Pribičević, Democratic Party*

The article depicts the political situation of the Serbs in Croatia, Slavonia and Dalmatia between the parliamentary elections of 1923 and 1925, particularly in connection with the founding of the Independent Democratic Party headed by Svetozar Pribičević, which became the representative of the Serbian ethnic community in the Croat territory. The results of the third parliamentary elections (1925) were analyzed according to Croat precincts. It was established that the Serbs in Croatia and Slavonia obtained the proportional number of deputies in the Parliament of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes only in mid-1920s: 18 MPs, or 26.47%, which is somewhat more than the percentage of the Serbs in the overall ethnic make-up. Five MP of Serbian nationality were elected in Dalmatia, or 31.25%, which is much more than was their share in the overall population.